

Јелена Пешић

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

УДК: 316.342.2:316.323.6/.7(497.11)''19/20''

Прейходно саопишићење
Примљено: 17. 12. 2011.

РЕКОНСТРУКЦИЈА ПРИСТУПА МЛАДЕНА ЛАЗИЋА ДРУШТВЕНОМ СТРУКТУРИСАЊУ

Рад представља сажет преглед развоја класног приступа у оквиру тридесетогодишњег окупа професора Младена Лазича. Уводно поглавље посвећено је приказу основних обрса дебата које су се водиле академској јавности у погледу употребљивости и хеуристичке плодности теоријско-појмовног оквира класног приступа при анализи начина на који се структуришу савремена друштва. Сам преглед Лазичевог класног приступа праши инверзну линију развоја и ошочиће приказом класног становишта изложеног у студији Чекајући капиализам, у оквиру које оно добија свој најпопунији и најразвијенији обр. Развој дагог становишта подељен је у три фазе: употреба класног приступа при анализи начина на који се структурише социјалистичко друштво, анализа транзиционог друштва Србије и, коначно, употреба класног приступа при анализи савременог друштва Србије које се консолидује на капиталистичким основама. Оно шио карактерише све три развојне фазе, а нарочито приступ који је карактеристичан за анализу пост-социјалистичке трансформације, је доуњавање класне анализе било стификацијским становиштем било теоријом елиа.

Кључне речи: класа, класна анализа, елиа, друштвени положај, социјализам, капитализам, пост-социјалистичка трансформација

Увод

Дебате о употребљивости појма класе у анализи савремених друштава, а посебно начина на које се она структуришу, присутне су у социолошкој теорији још од 50-их година прошлог века (Nisbet, 1959). Аргументација којом се оспоравала аналитичка употребљивост и хеуристичка плодност појма у оквиру западне, пре свега англосаксонске социолошке мисли, кретала се од становишта да друштва масовне индустријске производње и потрошње, у оквиру којих долази до промена у структури економије у корист пораста броја запослених у терцијарном сектору, изједначавају материјални статус широких друштвених слојева (ово је пак праћено демократизацијом политичког живота и изједначавањем политичких права, те децентрализацијом моћи), и на тај начин бришу класно дефинисане друштвене неједнакости (Nisbet, 1959: 16), до релативно савремених увида, поткрепљених мање или више (не)уверљивом емпиријском евиденцијом, о

опадању значаја класе и консеквентном порасту значаја других облика друштвеног груписања (идентитеске групе, друштвени покрети и сл.) у политичким поделама које карактеришу постиндустријска друштва (Clark & Lipset, 2001). Ова оспоравања концепта класне анализе, која су настајала имајући у виду промене на нивоу емпиријске стварности савремених постиндустријских друштава, представљају једну од форми старог спора у оквиру науке о друштву: наимае, да ли класа представља основни вид или тек само један од могућих (и не нужно најзначајнијих) облика друштвеног структурирања и груписања, односно да ли је класа реално постојећа друштвена група, која је, под одређеним околностима, у стању да ступи у колективну акцију, или се пак ради о статистичкој категорији, која представља израз неједнаке расподеле економских ресурса у друштву (а која не мора нужно да кореспондира са расподелом других ресурса, политичком моћи или престижом, нити постоји нужна веза између класног положаја и формирања одговарајуће колективне свести и консеквентне колективне акције)? Свакако да на овом месту нема потребе даље улазити у природу дебате која се одигравала (и још увек траје!) на линији марксистичка-веберијанска концепција класе, односно реалистичко-номиналистичко становиште о основним актерима друштвеног делања, али је битно напоменути да је одбацивање, односно прихватање класне анализе у савременим расправама готово неминовно повезано са заузимањем позиције у оквиру ове темељне поделе, као и са шватањима аутора о основним механизмима структурисања друштава и улози класе у том процесу.

На нападе усмерене ка класној анализи, који су најчешће били повезани са доказивањем да је класа мртва јер није у стању да произведе одговарајућу колективну акцију (која је у овим студијама, по правилу, редукована на класно гласање) (Pahl, 1989; Pakulski & Waters, 1996; Clark & Lipset, 2001), односно да је немогуће успоставити везу између економског положаја и културног идентитета услед савремених процеса индивидуализације (Crook, Pakulski & Waters, 1992), одговори су стизали из различитих табора, како неомарксистичког, тако и неовеберијанског, покренувши релативно плодне дебате о употребљивости датог концепта у друштвеној анализи, али и покушаје да се уведе ред у погледу дефинисања појмова, концепата и аналитичких нивоа који циркулишу (Goldthorpe & Marshall, 1992; Crompton, 1993; Manza, Hout & Brooks, 1995; Grusky, Weeden & Shrensen, 2001; Savage, 2000).

Расправе које су се водиле на глобалном академском плану тек су стидљиво репликоване или инспирисале сличне дебате у оквиру домаће социолошке заједнице (Lazić, 1996; Molnar, 1996; Илић, 1997; Vuletić, 1998; Molnar, 1998), мада треба рећи да су домаћи аутори у великој мери успевали да остану у току са савременим теоријским расправама (Цвејић, 2002; Антонић, 2008; Lazić, 2011). При томе, треба и то напоменути, класна анализа (када ју је било) и њена примена је

овде добијала специфичне карактеристике, пошто је имала за циљ да објасни промене које су се дешавале у структурисању транзиционог, пост-социјалистичког друштва, у оквиру којег дуго времена није долазило до конституисања одређеног начина производње друштвеног живота као доминантног. Ово је пак значило паралелно опстајање структура које су припадале старом, социјалистичком и новом, капиталистичком поретку, што је у значајној мери компликовало примену класне анализе. Поред тога, треба имати на уму и то да је појам класе скован како би се објаснило структурисање капиталистичког друштва, те да је примена овог теоријско-категоријалног апарата у анализи социјалистичких друштава захтевала иновативност у приступу и озбиљнија промишљања која су, на крају крајева, и сама доприносила јачем утемељењу класне анализе. На овом месту ипак неће бити речи о примени и думетима класне анализе у домаћој, југословенској и србијанској социологији, већ о реконструкцији становишта о класама (и његове примене) у делу Младена Лазића, у којем класна анализа добија вероватно свој најконсеквентнији израз.

У настојању да дамо релативно сажет, а довољно информативан преглед развоја класног приступа у Лазићевом раду, поделићемо га у три фазе, које уједно одговарају и великим системско-структурним променама у оквиру друштава Југославије и Србије:

Прва фаза је обележена анализом начина на који се структурише социјалистички тип друштва уопште, односно историјски конкретан облик југословенског социјалистичког друштва. Ова фаза отпочиње студијом *Радништво и самоуправљање* (из 1981. године), док шира примена класне анализе и релативно изграђен класни приступ свој зрели израз добијају у студијама *У сусрет зајвореном друштву* (1987) и *Систем и слом*¹ (1994). Основна карактеристика ове фазе је анализа која је инхерентно критична према званичној идеолошкој прокламацији социјалистичког друштва као бескласног, као и примена класног приступа као експланаторног оквира системске кризе која је током 1980-их година добијала акутан карактер у готово свим европским реал-социјалистичким друштвима.

Друга фаза Лазићевог рада обележена је бурним променама на друштвеном плану – сломом социјалистичког система и процесом успорене (односно ауторовим речима блокиране - Lazić, 2005) постсоцијалистичке трансформације - које

¹ Иако објављена 1994. године, дакле у моменту који временски коинцидира са процесима постсоцијалистичке трансформације, ова студија, настала као збирка раније објављиваних и донекле прерађених текстова (Lazić, 1994а: 5), се односи пре свега на анализу стратификацијских образаца и инхерентних противуречности које су довеле до слома социјализма. Такође, аутор је објавио још две студије, *Клјаснилизам у еволуцији* (1988) и *Положај народа и међунационални односи у Хрватској* (1991), које, иако временски припадају овој фази, нису тематски уско везане за класну анализу, те у том смислу неће бити предмет нашег интересовања у овом тексту.

су умногоне одредиле и правац његовог рада: основни оквир проучавања није више структурисање социјалистичког друштва, већ процес разградње елемената старог и успостављање новог система друштвених односа. С обзиром да се радило о друштву које дуго времена није успевало да се консолидује на капиталистичким основама репродукције друштвеног живота, већ је релативно "успешно" комбиновало елементе командно-планске и тржишне економије, те политички плурализам и елементе ауторитарног карактера власти, истраживање начина на који се ова врста друштва структурише показало се као изазов. Како је у овој фази фокус био на системским променама, те променама образаца репродукције појединих (пре свега владајућих) друштвених класа, класна анализа није успевала у потпуности да објасни "прелазне" облике друштвеног структурисања, те је допуњавана са још два приступа: проучавањем делатног потенцијала друштвених група и приступом који у средиште истраживачког фокуса ставља друштвене елите. Студије које настају у овој фази, а релевантне су за нашу тему су, пре свега, зборници радова које је аутор уређивао, *Разарање друштва* (1994) и *Рачји ход* (2000), те текст који је представљао програмску основу Лазићевог класног приступа у истраживачком раду, незнатно дорађеног у каснијој фази, "Делатни потенцијал друштвених група" (1996).

Коначно, трећа фаза би одговарала постепеној консолидацији капиталистичког начина производње друштвених односа, коју сам аутор назива деблокираном трансформацијом. У теоријско-истраживачком раду, она је обележена даљом разрадом концепта класне анализе и колективне акције, који је изложен у помнутом тексту из 1996. године, с тим да аутор сада настоји да, проучавањем доминантних вредносних оријентација, утемељи тезу о постојању класне свести, која ишоди у релативно хомогеном класном деловању. Нагласак у овој фази (која почиње након 2000. године и траје до данас) више није само на проучавању структуралних карактеристика које отежавају друштвене промене, већ он бива допуњен истраживањем вредносних образаца, карактеристичних за одређене друштвене групе (класе), које доводе до пружања, односно ускраћивања легитимације системским променама. Коначно, ова фаза је обележена двома студијама, *Промене и оштрици*, из 2005. године, и *Чекајући кайшиализам*, из 2011. године, као и немалим бројем текстова објављених у часописима и зборницима. Студија *Чекајући кайшиализам* (а која у поднаслову има назив *Насиљанак нових класних односа у Србији*), представља у том смислу заокружену теоријско-историјско-емпиријску студију савременог друштва Србије и владајућих образаца репродукције друштвених односа, у оквиру које аутор на систематичан начин настоји да дефинише своје класно становиште и примени га у оквиру емпиријске и историјске анализе. Ово настојање је утолико значајније с обзиром на чињеницу да су у савременој науци о друштву све јаче тенденције ка релативизацији појма класе

као аналитичког оруђа, које не успева да на задовољавајући начин објасни механизме структурисања друштва. Такође, ова фаза обележена је и настојањем да се превазиђе статичност приступа у оквиру којих се структуралне карактеристике шватају као мање или више фиксирани, увођењем историјског плана анализе, у оквиру којег се кобинују и структурална анализа, али и актерски приступ.

1. Консолидација капиталистичког начина производње друштвеног живота и повратак класне анализе

Реконструкцију Лазићевог становишта о класама почећемо обрнутим редом (донекле поведени ауторовим настојањем да историјске процесе сагледава као (не)реализоване изборе, користећи "регресивни" приступ (Lazić, 2011: 60)), с обзиром да последња студија, *Чекајући капитализам*, представља релативно заокружену целину у оквиру које аутор, на промишљен начин, настоји да теоријски осмисли комплементарну употребу различитих приступа проучавању друштва, уз употребу класне анализе као њихове окоснице. Имајући ово у виду циљ рада ће бити реконструкција ауторовог становишта о класама, претпоставивши да се оно у најзрађенијем облику управо појављује у датој студији. С друге стране, не треба заборавити ни то да је Лазићево становиште о класама изграђивано с обзиром на реални друштвени контекст (као конкретни оквир проучавања), који је како смо већ напоменули, и сам био подложен променама, те ћемо стога настојати да при реконструкцији датог становишта имамо у виду да су процеси конструисања и редефинисања теоријског оквира лишени аутономне развојне логике која се одвија независно од друштвено-историјске реалности.

1.1. Одређење појма класе и дисјинкција аналитичких нивоа

Дакле, као што је речено, реконструкцију Лазићевог становишта о класама почињемо последњом студијом *Чекајући капитализам* (2011), у оквиру које аутор настоји да на систематичан начин изложи различита становишта о класама, те покаже релевантност појма класе за проучавање начина на који се друштва структуришу, имајући, при том, у виду да се класна анализа може примењивати на различитим нивоима теоријског уопштавања. Саму срж овог дела студије (Lazić, 2011: 17-56) представља, као што смо рекли, текст објављен у часопису *Социологија* 1996. године, додуше сада прерађен, допуњен и поткрепљен додатном аргументацијом. На најопштијем теоријско-аналитичком плану, у свом одређењу класе аутор је доследан марксистичком схватању датог појма, иако настоји да ово становиште шире заснује и избегне замке уског економистичког приступа структурисању друштва на темељу односа у сфери материјалне производње. Тако се наводи да су глобални друштвени системи засновани на доминацији одређеног начина производње друштвеног живота (који иако доминантан никада ни-

је и једини), али за разлику од редукционистичког тумачења, овде се начин производње не своди на искључив примат економске сфере, већ имплицитно да су друштвени односи производ узајамног делања људи, које се одвија кроз материјалну репродукцију друштва, репродукцију облика регулације хијерархијске друштвене интеграције, те кроз репродукцију облика симболичке комуникације. Ове три репродукцијске праксе су на различите начине интегрисане у различитим друштвеним формацијама, а контрола укупних услова доминатног начина производње исказује се тада као глобална подела рада, односно класна подела друштва (Lazić, 2011: 28). Дакле, из овог одређења постаје јасно да је, према аутору, класна подела друштва историјска нужност и основни облик друштвеног структурисања, чиме се његов приступ недвосмислено смешта у "табор" марксистички оријентисаних теорија, код којих класно структурисање није искључива карактеристика само капиталистичког друштва, нити се ради о неком споредном обликујућем принципу. Из опште повезаности услова репродукције датог начина производње друштва, потом се изводи системска међузависност (узајамна условљеност) економских, политичких и културних односа у друштву, која такође добија карактер нужности, како би се систем, заснован на доминацији и неједнакости, уопште могао одржати. На глобалном нивоу се ова системска међузависност исказује као антагонизам две основне друштвене класе, који се, како се иде ка конкретнијим нивоима анализе, разлаже на историјски специфичне вишекласне моделе (Lazić, 2011: 28).

Иако се, на најопштијем плану, друштвена структура појављује као супростављеност две основне класе (оних који контролишу и оних који не контролишу укупне услове репродукције друштва), у настојању да избегне крајње редукционистичку аналитичку шему, аутор нуди спецификацију аналитичких нивоа, у оквиру којих се одређење класе, њени атрибути и својства нужно мењају. Тако имамо, као најопштији, ниво глобалног оквира начина производње друштвеног живота, где се класна супростављеност изводи из монополистичке контроле, односно поседовања ретких ресурса од стране једне друштвене групе, на основу чега се изводи унутаргрупна хомогенизација. Овај ниво је резервисан за општи двокласни модел, где се колективна акција појављује само апстрактно (Lazić, 2011: 29).

Следећи аналитички ниво је оквир друштвеноисторијског система, где се глобална подела рада испољава као својинска подела, подела друштвене моћи и културних ресурса, а класе се сада дефинишу као групе које су или носиоци или су лишене власништва над ова три ресурса. С обзиром да интеграција три подсистема варира зависно од типа друштвеног система, класе се појављују као сложене групације, састављене из слојева и фракција, а ова унутаркласна фрагментација постаје могућа јер се подгрупе формирају унутар различитих подсистема,

који, иако део општег система, имају и властиту логику репродукције. На овом аналитичком нивоу, могуће је, како наводи аутор, поред синхроне димезије издвојити и дијахрону, па се тако у различитим историјским фазама интеграција подсистема у оквиру истог система друштвених односа може одигравати на различите начине и у различитом степену, док се класно деловање разлаже на типичне системске оквире акције кроз институционално-организациону друштвену мрежу (Lazić, 2011: 31).

Још конкретнији аналитички ниво је оквир конкретно-историјског облика репродукције друштва, где долази до успостављања једног доминатног начина репродукције друштва, уз истовремено опстајање елемената других система (било прошлих, било оних који су потенцијално будући). Услед њиховог реалног опстајања (иако у подређеном и маргиналном облику), долази до формирања посебних групација, које се на различит начин повезују са системски одређеним друштвеним класама. Још важније, структуре три подсистема су различите, а у оквиру њих долази до унутрашњег диференцирања на основу хијерархијске расподеле ресурса. То, како аутор наводи, доводи до парцијалне диференцијације класних интереса, односно до унутрашње подељености класа, као потенцијално сукобљених јединстава. На овом нивоу се класе дефинишу као групе које се репродукују у сличним животним условима, формирајући на тај начин заједничке интересе, који на нивоу свакодневнице не морају нужно бити сагласни. На тај начин, заједништво интереса се појављује само у општем смислу, али не нужно и у непосредном изразу, док се класно делање разлаже на акције њених подгрупа (Lazić, 2011: 33).

Конечно, на аналитичком нивоу свакодневног живота класе се појављују као велике групе појединаца које деле сличне животне околности, свакодневна искуства, приближно једнаке животне шансе, обликујући, на тај начин, сличне обрасце понашања и облике друштвене свести. Класне границе се сада појављују као пропусне и провизорне, а општа обележја класа добијају облик статистичких правилности. На овом нивоу се као средишњи предмет проучавања појављује појединац, чија се класна припадност мора аналитички реконструисати (Lazić, 2011:35).

При разликовању поменутих аналитичких нивоа, аутор наглашава да је њихов број ограничен на четири из чисто практичних разлога, иако се, суштински може развијати и дубља диференцијација. Ипак, сам модел је дедуктивног карактера, односно, извођење нивоа је могуће само од општег ка појединачном, али не и обратно: реконструкција општег појма класе није могућа ако се као почетна епистемолошка тачка узме емпиријска анализа непосредних друштвених односа (Lazić, 2011: 35).

Пре него што наставимо са излагањем Лазићевог становишта о класном делању, на овом месту се ваља критички осврнути на основну поставку о аналитичким нивоима класне анализе и њену конкретну примену. Наиме, већ у самој поставци класних супротности као нужних на најопштијем нивоу, које се изводе из монополистичке контроле једне групе над укупним условима репродукције друштва, јавља се проблем аксиоматске употребе почетне премисе без доказивања. У том смислу није несувисло запитати се на основу чега се изводи поставка о "нултој суми" контролних прерогатива, где једна друштвена групација нужно добија сву управљачку моћ над ресурсима, а друга ништа? Оваква почетна претпоставља да једна друштвена група успева да дође у посед ретких ресурса, истовремено лишавајући другу групу истих. Неодрживости овакве поставке на конкретнијим аналитичким нивоима свестан је и сам аутор, па тако наводи да се у оквиру конкретног историјског друштва расподела ресурса унутар подсистема врши хијерархијски, односно неједнако, али овог пута поседовање ресурса од стране једне групације не лишава друге поседовања истих (Lazić, 2011: 33). Као конкретно-историјски пример узима се корпоративни капитализам, где се власништво над средствима за производњу делимично прелива из руку владајуће у посед припадника средње и радничке класе (Lazić, 2011: 32), иако се број могућих примера не зауставља нужно на једном. На сличан начин, двокласни модел, присутан на општем аналитичком плану, који се изводи из поставке о монополистичкој контроли над општим условима репродукције друштва, нужно бива напуштен на конкретнијим нивоима анализе. Тако се и заједништво класних интереса појављује само као апстрактно, па је његово постојање на емпиријском нивоу практично немогуће утврдити. Дедуктивни принцип извођења аналитичких нивоа, где епистемолошки примат имају почетне теоријске претпоставке, које су недоказиве и добијају статус аксиома (као што је поменути постулат о монополистичкој природи контроле над укупним условима репродукције друштва), а не емпиријска реалност, доводи до тога да анализа начина на који се структуришу сва друштва неминовно отпочиње двокласним моделом, који се потом разгранавља зависно од типа друштвено-економске формације и конкретних историјских услова.

Плуралитет аналитичких нивоа води ка томе да је теорију немогуће доказати или оповргнути, јер се свако конкретно одступање од почетног, двокласног модела да тумачити као усложњавање карактеристично за дати аналитички оквир. С обзиром да су ова структурна усложњавања варијабилна, зависно од конкретног типа друштвеног система и историјски специфичних услова, почетни двокласни модел се појављује као апстракција чији су експланаторни

потенцијали ограничени, те се допуна нижим аналитичким нивоима показује као неопходна.

С друге стране, у конкретној операционализацији класа у истраживању савременог друштва Србије, аутор одступа од доследне класне анализе, нудећи хијерархијски организовану седмочлану класно-слојну шему, која је добијена с обзиром на радно место и образовање испитаника (Lazić, 2011: 132). Први проблем који се јавља у овој операционализацији је та што је радно место узето као критеријум у оквиру којег се комбинују елементи поседовања економских и организационих ресурса, док је образовање било индикатор поседовања културних ресурса. На овај начин, читав један сегмент, који је првобитно укључен у теоријски модел - поседовање политичке моћи - сведен је на контролу над организационим ресурсима унутар економске сфере, док се политичка моћ појављује само као имплицитно садржан ресурс који иде уз она радна места која су везана за сферу политике (у том смислу се политичка моћ појављује као обележје којим се чине дистинктивним само припадници политичке елите). Другим речима, у конкретној операционализацији класа, расподела ресурса у оквиру политичког подсистема је изведена на основу радног места, и то тако што је аутоматски приписана оним испитаницима који заузимају позиције у оквиру политичког подсистема. С друге стране, редукција класног положаја је присутна и код димензије која се односи на културне ресурсе, који су у потпуности сведени на степен формалног образовања испитаника, иако је овај индикатор делимично и посредно већ узет у обзир код одређења радног места (наиме, одређена радна места готово нужно захтевају кореспондирајући степен образовања, иако до потпуног слагања, по правилу, никада не долази). Имјући ово у виду, испоставља се да категорија радног места имплицитно подразумева поседовање како одређене врсте економских, тако и културних и политичких ресурса, али се аутор ипак одлучује да укључи само степен формалног образовања као допунски фактор при одређењу класног положаја. Ипак треба напоменути да је конкретна операционализација класног положаја у мањој или већој мери у складу са теоријским моделом у оквиру којег се, на овом аналитичком нивоу, узимају у обзир историјске специфичности одређеног друштва.

Предложена седмочлана схема, при том, није више само класна, већ добија форму класно-слојне схеме. Ипак, на овом аналитичком нивоу се одустаје од консеквентне примене дедуктивног модела, па се извођење друштвених слојева у конкретном историјском оквиру савременог друштва Србије врши индуктивно, тако што се креће од емпиријски утврдиве категорије радног места (и степена образовања, као додатног критеријума), да би се потом дати слојеви придружили општијим категоријама класа, изведених из теоријског

модела. При том, класно слојна схема добија облик хијерахијског модела, мада треба нагласити да његово конструисање није лишено техничких потешкоћа, услед коришћења различитих критеријума (културни капитал и власништво) при сврставању слојева у класе (ово се нарочито односи на начин на који су одређени слојеви додељени средњој класи)².

Коначно, треба рећи и то да одређене неконзистентности при оваквој врсти операционализације постају видљиве код испитивања вертикалне покретљивости савременог друштва Србије, када седмочлани класно-слојни модел бива промењен, добијајући облик шесточлане скале: НКВ и КВ радници (иначе посебне категорије у седмочлавној класно-слојној шеми) су спојени у групацију мануелних радника; стручњаци, нижи руководиоци и ситни предузетници спојени у оквиру категорије средњих слојева; службеници су издвојени у посебну категорију прелазног слоја, док су политички и привредни руководиоци (у оригиналној операционализацији припадници исте класе), раздвојени у категорије политичке и економске елите (Lazić, 2011: 138). Тако, на овом нивоу анализе долази до комбиновања класног, стратификацијског и елитног приступа, при чему остаје нејасно због чега највиши друштвени слојеви бивају дефинисани у оквиру категорија теорије елита, односно због чега првобитни седмочлани класно-слојни модел није теоријски адекватан при испитивању вертикалне друштвене покретљивости.

1.2. Одређење класног делања

Након одређења појма класе на различитим аналитичким нивоима, аутор прелази са структуралног на динамички аспект анализе, настојећи да одреди класу, као колективитет, с обзиром на њен делатни потенцијал и дефинише услове под којима се појављује као актер друштвених промена. На овај начин, аутор настоји да избегне статичност структуралистичког приступа, али и крајњи историцизам који промене тумачи као јединствене акције индивидуалних актера, покушавајући уједно да превазиђе познату дилему између социолошког реализма и номинализма, као лажни проблем деветнаестовековне социологије.

На најапстарктнијем аналитичком нивоу, класно делање се одређује као унутрашње повезан низ активности класе као целине, усмерене на одржавање, односно укидање доминантног начина производње друштвеног живота. Општа могућност колективног делања је на овом аналитичком нивоу одређена репродукционим потенцијалом начина производње чији су носиоци одговарајуће

---

² Шире о потешкоћама при операционализацији видети у: Lazić, 2011: 132.

класе (Lazić, 2011: 36). Наравно, овде се одмах може приметити да се групно делање појављује као телеолошко, односно усмерено ка датом циљу (одржавање, тј. укидање доминантног друштвеног система), а самим тим и као нужно рационално оријентисано.

На аналитичком нивоу друштвеноисторијског система, колективно деловање класа се одређује као систем колективних активности усмерених на одржавање/мењање доминантних односа економске, политичке и културне доминације/подређености. Као пример аутор наводи капиталистички систем, у оквиру којег постоји принципијелна одвојеност три подсистема (економског, политичког и културног), па се тако наводи да је ”циљ (колективног) делања унутар економског подсистема производња профита”, док се у оквиру политичког подсистема оно реализује кроз репродукцију општих предуслова капиталистичке производње (Lazić, 2011: 37). Фрагментација класног деловања се овде одвија дуж подсистемских подела, иако је класно јединство осигурано постојањем тржишног механизма.

На нивоу конкретног историјског друштва, услови конституисања класног деловања се показују као сложенији, те посредовани датим институционалним оквирима, али и историјски успостављеним обрасцима. Одредивши класно деловање на овом нивоу као многоструко условљено и унутар себе фрагментирано, с обзиром на посебне историјске и актуелне околности одређеног друштва, аутор ипак настоји да објасни деловање владајуће класе у оквиру капитализма кроз општи образац карактеристичан за већину капиталистичких друштава, не уважавајући историјске специфичности конкретних капиталистичких друштава. На тај начин, остаје нејасно шта су специфичности објашњења на два аналитичка нивоа. Такође, овде је могуће упутити и следећу примедбу: наиме, на овом аналитичком нивоу колективно делање у оквиру културног подсистема се приказује као релевантно (преко учвршћивања и наметања вредности владајуће класе), али не и у оквиру претходног нивоа, где се колективно делање владајуће капиталистичке класе одвија само у оквиру политичког и економског подсистема. На овај начин остаје теоријски недовољно одређено у којим условима и и специфичним друштвено-историјским околностима одређени друштвени подсистеми добијају или губе на значају.

Конечно, на аналитичком нивоу свакодневног живота, аутор разлаже проблем класног деловања на два питања: на који начин друштвене околности које су заједничке за припаднике исте класе условљавају њихове појединачне околности, те којим се посредујућим механизмима ова ”размрљена, појединачна, групна делања синтетизују у општа колективна делања” (Lazić, 2011: 42). Оно што се одмах поставља као проблем је ко се на овом аналитичком нивоу појављује као носиоц друштвеног делања, класа или појединац, односно

под којим околностима се уопште може говорити о групном делању? Да би се дао одговор на ово питање (или пак отвориле нове недоумице), упутно је вратити се на већ поменућу дебату, која се својевремено водила у домаћој социолошкој заједници око номиналистичког и реалистичког шватања друштвеног делања (Lazić, 1996; Molnar, 1996; Vuletić, 1998; Molnar, 1998), у оквиру које се Лазићевом становишту о класи као колективном актеру супроставља номиналистичко схватање појединца као јединог могућег носиоца друштвеног делања, а које заступа Александар Молнар.

Свестан потешкоћа од којих пати доследно реалистичко становиште, а према којем су класе примарни актери (што је тешко увек доказати чак и када се ради о владајућој класи, која структурно има највише могућности да дела пошто се јавља, како сам аутор каже, као носиоц начина производње који има највећи потенцијал), Лазић настоји да у аналитички оквир, поред појма класе, уведе барем још два субјекта, који се појављују као делатни актери – елите и појединце. Тако се елите дефинишу као друштвене групе које ”поседују концентрисану контролу над акумулираним ресурсима, и то ресурсима који су неопходни за репродукцију основних претпоставки на којима почива дати начин производње друштвеног живота (...), те које активно учествују у репродукцији тих претпоставки” (Lazić, 2011:43). Вратимо ли се на Лазићеве дефиниције класе дате у оквиру исте студије (класна подела друштва је подела рада с обзиром на контролу над укупним условима доминантног начина производње – Lazić, 2011: 28; класе су друштвене групе које поседују монопол над ретким ресурсима неопходним за репродукцију друштва- Lazić, 2011: 29) и упоредимо их са дефиницијом елите, остаје нам да закључимо да постоји структурално преклапање класа и елита (иако оне не морају нужно да чине исту групацију), с тим да се термин елите употребљава онда када треба нагласити делатни аспект групе у репродукцији датог друштвеног система, а термин класа за структурно позиционирање. Ипак, оно што остаје нејасно је да ли класе, као колективитети, уопште имају делатни потенцијал или је он резервисан само за поједине групације унутар класа (које на основу свог активног учешћа у репродукцији система добијају статус елите)?

Оно што се намеће као проблем када се класни приступ допуњава постулирањем елита као делатних актера, је како, у таквој поставци, дефинисати остале колективне актере који су такође делатни, али не у смислу активног учешћа у репродукцији датог система односа, већ, напротив у правцу његовог укидања (овде појмовни пар елита-маса очигледно није у стању да пружи адекватно решење, па је аутор принуђен да комбинује класни и елитистички приступ)? С друге стране, проблем се може јавити и при настојању да одредимо који делови класе се појављују као делатни. Наиме, ако одређени припадници капиталистичке класе, следићемо пример који сам аутор наводи (Lazić, 2011: 44), не учествују активно у ре-

продукцији датог система друштвених односа (живећи од ренте) и стога бивају искључени из одређења економске елите, поставља се питање на који начин је њихово недељање инкорпорирано у претпостављено класно делање³? Другим речима, уколико се класе у целини појављују као делатни актери само на вишим нивоима апстракције, да ли је тада оправдано класе називати делатним актерима на нижим нивоима анализе, с обзиром да се њихово делање тада показује као фрагментирано и посредовано историјским специфичностима датог друштва? Коначно, постојању извесних недоумица, са којима се читаоц може суочити, доприноси и сам аутор наизменичном употребом у конкретној емпиријској анализи класног (класно-слојног) модела, елитистичког приступа или њихове комбинације, али и сва четири аналитичка нивоа, што понекад отежава читаоцу да уочи доследност (иако она не изостаје) у примени класног приступа. Ипак, треба рећи и то да је у нешто разрађенијем облику, аутор изнео своје становиште о елитама у оквиру студије *Рачји ход* (2000), којем ћемо се вратити нешто касније.

Напоследку, аутор не одбацује у потпуности појединце као друштвене делатнике, с тим да у референтом оквиру репродукције и промене начина производње друштва, ови актери тек изузетно добијају епистемолошки значај, и то у облику значајних историјских личности (при чему се њихов историјски значај изводи из превелике концентрације кључних ресурса у рукама једне особе) (Lazić, 2011: 48). На тај начин, он остаје веран свом немало пута изреченом ставу о епистемолошком примату који даје колективним над индивидуалним актерима у тумачењу процеса друштвених промена. Па ипак, суочен са приговорима упућеним његовом становишту од стране заступника номиналистичке теоријске оријентације (Molnar, 1996), да не узима у обзир чињеницу да су појединци, у крајној инстанци, једини актери у друштву који су способни да делују (због смисла који придају својим и туђим акцијама), Лазич је излаз покушао да нађе у Гиденсовој (Gidens) теорији структурације, коју је, додуше и сам реинтерпретирао. Тако, настојећи да појасни однос структурних и актерских чиниоца у процесу друштвене промене, аутор наводи да друштвене и природне структуре представљају ”услове делатности које људи затичу, при чему су ти услови производ саме ове делатности”

---

³ Овде се треба запитати да ли се само активно учествовање у репродукцији или промени датог система односа може називати друштвеним делањем, или се делатним актерима могу сматрати и оне групе (или појединци) који се суздржавају од делања и на тај начин доприносе одржавању или мењању темељних односа у друштву? Наравно, треба напоменути да су недоумице око одређења позиције рентјера као групације изазване пре свега недовољно јасном експликацијом (у оквиру датог текста) начина на који аутор дефинише темељне односе у капитализму и одређења арена у којима се дати односи успостављају (овде се пре свега мисли на различита становишта о капитализму као систему који, према једним ауторима настаје у процесу подруштвљене производње, док други сматрају да је трговина на велико родно место овог система друштвених односа).

(Lazić, 2011: 50). И не само то, већ људска делатност садржи потенцијал за промену структуре, односно за стварање нових структура. Међутим, остаје недвосмислено да се за Лазића овај потенцијал не може тражити у појединачним акцијама индивидуалних актера, већ у интересно обликованим класним односима и њиховој динамици.

2. Пост-социјалистичка трансформација: класе или елите као актери друштвених промена?

Период пост-социјалистичке трансформације је, као што смо већ напоменули, обележен разградњом старих, социјалистичких и структура и изградњом нових, које одговарају капиталистичком начину производње друштвеног живота. Прелазни карактер друштва, које се налази у процесу промена чији исход није нужно унапред познат, доводи до паралелног опстајања структура које припадају овим системима, односно до блокиране трансформације (Lazić, 2005: 7). Под блокираном трансформацијом се, при том, подразумева друштвено кретање током којег долази до замене тотализованог друштвеног монопола колективно-власничке класе у социјализму узајамно подржаваном економском и политичком доминацијом исте друштвене групације, "чији је циљ био да одложи већ започето успостављање тржишне економије и политичког такмичења" (Lazić, 2005: 123). Ипак, блокирана трансформација обележена је убрзаним променама у обрасцима регрутације владајуће групације, те развојем нових, капиталистичких основа на којима се вршило друштвено структурирање. Друга фаза постсоцијалистичке трансформације је препозната као период деблокиране трансформације, у оквиру којег долази до мање или више успешног убрзања процеса промена и консолидације репродукције друштва на капиталистичким основама (мада треба напоменути да се сам аутор уздржава да назове савремено друштво Србије капиталистичким, о чему сведочи и назив већ приказане студије – *Чекајући капитализам*).

О оквиру ове фазе долази до покушаја да се начин на који се структурише транзиционо друштво Србије наново теоријски осмисли, те се, као што смо већ рекли, поред класног, уводи нови теоријско-аналитички и концептуални оквир, који почива на теорији елита. Иако је нешто о овоме већ речено у претходном делу текста, ипак је упутно ово становиште додатно појаснити, и то с обзиром на контекст друштвених промена у оквиру којег оно и бива уведено и разрађено. У том смислу, треба навести да своје теоријско становиште о елитама као друштвеним актерима, Лазић износи у неколико студија и текстова, од којих ћемо неке побројати: *Рачји ход* (2000), "Economic Elites in Yugoslavia at the Beginning of 90's" (1995), "Serbia: The Adaptive Reconstruction of Elites" (2000).

Према Лазићу, социјалистички поредак није омогућавао да се изврши класно конституисање не само нижих друштвених слојева (који су били интегрални део

репродукције социјалистичког система), него и оних слојева који би били носиоци потенцијално новог система друштвених односа (овде се, пре свега, мисли на предузетнике као носиоце капиталистичког система), па се колективно-власничка класа јавља као једина делатна група (а која у процесу трансформације доживљава убрзану дезинтеграцију). Из ове принципијелне немогућности да се у оквиру социјализма развије класа која ће бити у стању да се профилише као носиоц алтернативног система друштвених односа, аутор изводи закључак да ни актер трансформације социјалистичког система не може бити класа (Lazić, 2000: 28). Ову улогу преузима нова, успињућа елита, коју на самом почетку процеса чине разноврне друштвене групе: бивши припадници социјалистичке номенклатуре, интелектуалци, али и нови богаташи. Код прве две групе долази до масовне конверзије ресурса (политичког у економски капитал код прве, односно културни у политички код друге групе), која омогућава поделитама из старог система да се профилишу као нова елита у оквиру трансформацијских процеса. Ово пак не значи да не долази до новог класног структурисања друштва, већ само да у овом процесу долази до постепеног установљавања новог типа друштвених односа, који током времена добија класни облик.

Уводећи појам елите као главног актера трансформацијских процеса, аутор је претходно морао да концептуално развије овај приступ, а потом и да одреди у каквој је релацији у односу на класну анализу. Најпре, приметно је настојање да се аналитички раздвоје два приступа, уз навођење различитости циљева којима су окренути при испитивању друштва. За теоретичаре класе је у средишту истраживачког интереса начин на који се друштвени системи успостављају и дезинтегришу, односно који закони управљају њиховим настанком и нестајањем (аутор при том има очито на уму марксистички оријентисане теоретичаре класе, пошто у оквиру веберијанске концепције класна анализа није на овај начин постављена). С друге стране, теоретичари елите се баве најактивнијим учесницима у успостављању, репродуковању и разарању доминантних друштвених односа. Тако је појмовни апарат у оквиру класног приступа развијан у склопу општег бављења динамиком друштвеног система, док је у случају теорије елита он везан за тумачење конкретних механизма друштвене промене. Стога се класна теорија појављује као конзистентнија на апстарктнијим аналитичким нивоима, док је теорија елита убедљивија када дође до конкретнијих нивоа анализе. Такође, аутор сматра да два приступа, иако аналитички раздвојена, нису међусобно искључива (Lazić, 2000: 25). Оно што ипак остаје нејасно је да је ли теорија елита генерално резервисана за ниже аналитичке нивое апстракције, или се пак ради о приступу који се нужно мора применити како би се на адекватан начин тумачиле и објасниле промене које карактеришу слом социјалистичког система и процесе трансформације?

Сама дефиниција елите не разликује се од оне изнете у студији *Чекајући капитализам*: елита је одређена концентрисаном контролом над ресурсима кључним за репродукцију друштва, али и активним учешћем у процесу репродукције. Ови ресурси могу бити економски, политички или културни, али структурна детерминација тих ресурса одређује по чему ће се друштва историјски разликовати, а тиме и елите. Стога се елите увек морају историјски дефинисати, као и њихов однос према класама. Такође, елите се диференцирају с обзиром на тип ресурса који поседују, али је њихово основно утемељење у датим условима репродукције друштвеног система (унутар кога може да се јави и елита која је носилац алтернативног начина производње друштвеног живота) (Lazić, 2000: 26). Имајући у виду ова одређења, постаје јасно да се теорија елита појављује као решење које треба да надомести недостатке класне анализе у покушају да се доследно протумачи системска промена и постсоцијалистичка трансформације.

Па ипак, у настојању да остане доследан теорији елита при тумачењу механизма трансформације пост-социјалистичког друштва Србије, Лазић је имао да одговори на једно од централних питања дате теорије: наиме, на који начин долази до смене елита? Незадовољан решењима датим у облику поставки о циркулацији и репродукцији елита, аутор нуди своје становиште, додуше применљиво само на конкретно одређене историјске ситуације, у виду концепта адаптивне реконструкције елита (Lazić, 2000: 32). Адаптивна реконструкција, при том, подразумева неколико процеса који се дешавају симултано: распадање командно-планског облика репродукције, чиме нестаје основа на којој се конституисала владајућа колективно-власничка класа; постепено одвајање економске и политичке сфере и успостављање нових механизма стицања доминантних положаја у овим сферама; секторски трансфер елите, где се некада монолитна владајућа хијерархија дели с обзиром на тип ресурса које њени припадници акумулирају; и коначно, промена састава елите, која се делимично попуњава од припадника бивше номенклатуре, који су успешно извршили конверзију ресурса, и новонастајућих група које свој успон дугују акумулацији ресурса.

Социјализам је пак, сматра аутор, одликовала суштинска стопљеност три кључна подсистема друштва (економије, политике и културе), која у принципу, није дозвољавала диференцирање између различитих поделита с обзиром на тип акумулираних ресурса (стога и долази до потпуног поклапања између друштвене елите и врха колективно-власничке класе у социјализму) (Lazić, 2000: 27). Па ипак, наводи се да је конверзија капитала у оквиру процеса постсоцијалистичке трансформације обележена, пре свега, настојањем припадника номенклатуре да ресурсе акумулиране у оквиру старог система конвертују тако да задрже економску и политичку доминацију у промењеним системским условима (Lazić, 2000: 33), што води процесу "секторског трансфера" елита (Lazić, 2000: 32). У овом су

процесу припадници номенклатуре који су се налазили на нижим или средњим слојевима, у принципу, били суочени са мање препрека при процесу конверзије, те стога и нешто успешнији у попуњавању нових елитних положаја (Lazić, 2000: 29). Па ипак, тешко је одупрети се утиску да је социјализам, упркос ауторовом становишту о стопљености подсистема, представљао друштво са политичком над-детерминантом, где је заузимање владајућих положаја у оквиру економског или културног подсистема било резултат, пре свега, политичке одлуке. Ово би пак значило да су кључни ресурси за репродукцију социјалистичког система били политички ресурси, а последично, реконструкција нове владајуће елите у трансформацијским процесима зависила је управо од успешне конверзије политички одређених положаја (у оквиру сва три подсистема) у позиције у оквиру нове владајуће елите.

Конечно, као што смо већ напоменули, становиште које постулира елите као једине носиоце новог друштвеног поретка, у датим историјским околностима, ипак не успева да одговори на питање је која је улога осталих друштвених слојева у овим процесима. Наиме, уколико и прихватимо становиште да радничка класа није успевала да се класно организује и следствено томе колективно дела, остаје питање како дефинисати улогу средњих слојева (односно посредне класе) у овим процесима, с обзиром на то да се ради о класи која је свакако могла да препозна свој интерес у промени система (наиме, ова класа је поседовала културни капитал у виду, пре свега, формалног образовања, који би у тржишном систему привреде лако нашао адекватну валидацију)? Треба такође подсетити да је управо ова групација представљала језгро око које се окупљала политичка опозиција у оквиру транзиционих процеса у Србији (али и шире, у осталим земљама Централне и Источне Европе), што је резултирало масовним протестима 1996. године (о класној основи ових протеста писао је и сам аутор у студији *Protest in Belgrade* из 1999. године), те сменом владајућег режима 2000. године.

3. Класно структурирање социјалистичког друштва

Конечно, у процесу реконструкције Лазићевог класног приступа враћамо се на „почетак“, односно на ауторово настојање да теоријски уобличи механизме структурисања социјалистичког друштва, које у његовој интерпретацији добија класни облик. Као што је већ наглашено, ради се о, мање или више, пионирском покушају у оквирима домаће социолошке науке да се проучавању структурисања социјалистичких друштава приступи употребом класног приступа, који се, теоријски уобличен, потом примењивао у емпиријској анализи југословенског социјалистичког друштва. С друге стране, ова врста приступа означавала је и настојање да се критички приступи идеолошкој прокламацији бесконфликтне и бескласне природе социјалистичког система, која је неретко добијала потврду управо у емпириј-

ским социолошким студијама. Иако су основне идеје овог приступа изнешене већ у оквиру студије *Радништво и самоуправавање*, из 1981. године, свој зрели израз оне добијају неколико година касније, у студијама *У сусрет зајвореном друштву* (1987) и *Систем и слом* (1994).

Лазић полази од становишта да је социјалистичко друштво посебан друштвено-историјски систем чија репродукција почива на битно другачијим претпоставкама од капиталистичког система, те да се стога не ради ни о алтернативном облику модернизације, нити о облику државног капитализма (Lazić, 1987: 15; Lazić, 1994: 27). Напротив, односи у овом типу друштвеног система се успостављају управо укидањем капитала. Ово пак не значи да успостављањем социјализма уједно долази до укидања класне природе основног друштвеног односа. Посебност социјализма као система друштвених односа који има сопствену логику репродукције изводи се из начина на који оно бива конституисано на историјском плану (симултаним овладавањем револуционарне комунистичке партије државним апаратом и производњом, која бива подруштвљена и организована на планским основама), али и из саме логике функционисања новог система. Наиме, пошто производња усмерена на стварање вишка вредности бива укинута, основни регулатор економских активности постаје друштвени план. Међутим, план се не изводи као синтеза општих друштвених потреба, већ представља резултат делатности врха друштвене (партијске) хијерархије, која се сада појављује као посредник у одређивању друштвених потреба тако што монополише планирање, организовање, управљање и контролу над друштвено организованом производњом. Поседовање овог монопола у рукама једне групације (који фактички води до тога да се она појављује као власник средстава за производњу), и лишеноост истог од стране друге (која се јавља као активна само у пољу непосредне производње), доводи до тога да темељни друштвени односи добијају карактер супростављености, односно класне противречности (Lazić, 1987: 21). Лазић стога одбацује уврежено становиште да је социјализам друштво са политичком наддетерминантом, пошто командно-плански начин производње тотализује услове материјалне, политичке и духовне репродукције друштва, искључујући могућност детерминистичке доминације једне од сфера друштвеног живота (Lazić, 1994: 15).

Као основну супротност и уобличавајући однос у социјализму Лазић наводи супротност између употребне и планске вредности производа, из које потом изводи поделу на потребан и системски рад, где први служи задовољењу егзистенцијалних потреба (које су историјски променљиве), а други се појављује као рад усмерен ка саморепродуковању установљеног система друштвене организације производње (Lazić, 1987: 32). У том смислу се системски рад појављује као доминантан, пошто се сваком облику потребног рада намећу обележја системског рада (услед постојања плана као основног регулатора производње). Ова подела ра-

да се даље читава као класна подела, па последично доминација системског над потребним радом добија облик класне доминације.

На врху друштвене хијерархије која се успоставља у социјализму, налази се колективно-власничка класа, која укидањем плурализма економске моћи (присутног у капитализму), укида и саму могућност било какве аутономије, сажимајући моћ у рукама јединствене групације, која и сама добија облик строго хијерархијске организације. Тако свака економска одлука уједно постаје и политичка, јер је објект њене делатности целокупност друштвене производње. Дакле, на овом аналитичком нивоу се централно планирање (чији се циљеви одређују изван самог процеса производње), као контролисање свих кључних сегмената друштва из једног командног места, исказује као основни друштвени однос. С обзиром да је контрола над планом, као кључним условом за репродукцију социјалистичког друштва, монополисана од стране једне друштвене групе, тада се друштвена структура појављује у облику поделе међусобно супростављених класа.

Иако није експлицитно наведено, и у овој, релативно раној фази формулисања класне анализе, аутор користи различите аналитичке нивое апстракције. Тако се на најопштијем нивоу структура друштва показује као двокласна, и то с обзиром на већ поменути монопол над контролом и управљањем друштвеном производњом, односно поделом на системски и потребан рад. Међутим, спуштањем аналитичког фокуса, основни двокласни модел се разлаже на трокласни, а саме класе показују као унутрашње фрагментиране. Објашњење овога лежи, пре свега, у чињеници да су, поред основног друштвеног односа, у конкретним историјским друштвима по правилу присутни атавизми ранијег начина производње, али и специфична унутаркласна хијерархијска организација, која доводи до класне фрагментације на слојеве и групе чији су интереси често међусобно супростављени. Унутаркласна фрагментација се на специфичан начин испољава унутар владајуће, колективно-власничке класе, кроз процесе функционалне и територијалне децентрализације. Процесом децентрализације се разбија строга структура установљене хијерархије (која се сада читава кроз постојање виших и нижих слојева унутар колективно-власничке класе), што доводи до преплитања компетенција и заопштравања унутаркласних сукоба (Lazić, 1987: 23). На тај начин се монолитност владајуће групације, присутна на вишем аналитичком нивоу апстракције, у конкретно-историјској анализи показује као унутар-класна размрвљеност и супростављеност, која прати линије већ поменутих функционалне и територијалне децентрализације (оно што је пак и даље чини класом је то што овлашћења и контрола над кључним ресурсима не иду мимо ове хијерархије). Ова партикуларност интереса унутар владајуће класе се читава јасно у моменту када систем доживљава акутну кризу, а виши нивои хијерархије нису више у стању да на адекватан начин обезбеде системску легитимацију (и на тај начин очувају и сопствену позицију).

Тада се унутар нижих нивоа хијерархије формирају језгра која ће се у процесу пост-социјалистичке трансформације профилисати као носиоци новог, капиталистичког система друштвених односа (у том смислу треба подсетити на ауторову констатацију, да су у процесу конверзије политичког у економски капитал знатно успешнији били припадници нижих слојева унутар социјалистичке номенклатуре (Lazić, 2000: 29)).

Класно структурисана подела рада, која се на општем плану испољава као подела на оне који поседују монопол над централним планирањем и оних који га не поседују, не успева, међутим, да пружи адекватно тумачење положаја средњих слојева унутар социјалистичког система. Ако се колективно-власничка класа појављује као монополизујућа у контроли укупних услова репродукције друштва и у том смислу представља јединствену групацију, поставља се питање на који начин се врши структурисање осталих друштвених група које дати монопол не поседују. У настојању да реши овај проблем, аутор уводи нови критеријум, а то је нужност посредовања између управљачког (стручног, командног) и извршног рада, где се групе, чије се функције заснивају на таквим посредовањима, издвајају и на основу извесних заједничких емпиријских својстава (материјални положај, образовање и начин живота), која их чине релативно хомогеном (посредном) класом (Lazić, 1987: 53). У посредну класу спадају оне групације чији припадници немају овлашћења да врше наименовања (нити су сами наименовани на положаје), иако обављају системски рад (типични представници су професионални војни и полицијски службеници, државна администрација, нижи руководиоци у предузећима), али и стручњаци (који обављају стручан рад, чији је карактер потребан, иако може, здружен са неком врстом командног положаја, да постане и системски) (Lazić, 1987:55). У том смислу се припадници посредне класе појављују као изведена категорија, чија егзистенција нема самосталну основу, већ почива на супротности између управљачког и извршног рада. При том се њене подкатеорије на различит начин повезују са два основним класама, па је тако подгрупа која обавља системски рад, самом природом рада и позицијом коју заузима у већој мери повезана са колективно-власничком класом, док позиција стручњака остаје противречна, јер их карактер рада тешће везује за радничку класу, али им привилеговани друштвени положај (који се огледа у материјалном богатству, образовању, бољим радним условима) обезбеђује владајућа класа.

Конечно, трећа класа, која се јавља у оквиру социјалистичког система друштвених односа је радничка класа, чија је позиција принципијелно дефинисана изведеним карактером рада који обавља. У одређењу састава ове класе, аутор полази од две примарне групације: радничких слојева (чија је позиција недвосмислена, с обзиром на потребан и мануелни карактер рада који обављају) и службеника, административних радника, предрадника и сл., чији је карактер рада системски

(и махом мануелни) и у том смислу близак колективно-власничкој класи, али које од посредне класе одваја нижи друштвени положај, начин живота и услови рада. У радништво аутор условно убраја и техничаре, чији рад је по свом карактеру потребан и подразумева одређен ниво стручности, али ипак остаје извршан, односно мануелни (Lazić, 1987: 59). Положај последње две групације унутар радничке класе тако остаје амбивалентан, а сама крадничка класа се очитује као структурално разнолика, хијерархијски устројена и интересно партикуларизирана.

Коначно, у конкретној операционализацији, на нивоу емпиријске анализе, класни модел се разлаже на континуум хијерархијски распоређених друштвених слојева (у конкретној анализи југословенског социјалистичког друштва, аутор издваја 9 друштвених слојева, од којих 7 припадају трима класама, а два слоја ван-системској категорији приватника), док се као основни индикатор слојне припадности узима категорија радног места испитаника. На овом месту треба напоменути да, као и код формулације класног приступа која настаје знатно касније (а која је представљена у првом делу овог текста), и овде се ради о дедуктивном моделу, који онемогућава да се основни класни модел реконструише када се емпиријска реалност јавља као епистемолошки почетна тачка анализе. Иако аутор настоји да у извођењу класног структурисања крене од теоријских критеријума, у крајњој инстанци су друштвени слојеви које издваја и њихово сврставање у оквиру класних положаја изведени, макар делимично, на основу конкретних емпиријских чињеница (материјални положај, услови рада, друштвени престиж, концентрација управљачких функција).

Поред студије *У сусрећу зајвореном друштву*, у којој је теоријски доследно елаборирано становиште о класном структурисању социјалистичког друштва, аутор се овом темом бави и у оквиру студије *Систем и слом* (1994). Међутим, овде се, у операционализацији основног теоријског становишта, донекле одустаје од "чистог" класног модела, који бива допуњен стратификацијским приступом. Тако се сада, као основна јединица друштвеног диференцирања појављује друштвени положај, који аутор дефинише као "аналитичко оруђе које има да посредује између теоријске анализе засноване на истраживању репродукцијских законитости глобалног друштва и емпиријског приступа који се усредсређује на успостављене обрасце материјалне, политичке и духовне неједнакости" (Lazić, 1994: 66). На овај начин, Лазичев приступ представља синтезу класног и стратификацијског становишта о друштвеним неједнакостима, где се класе појављују на вишем аналитичком нивоу општости, као колективни актери, док друштвене положаје заузимају појединачни припадници ових група. При томе, јаз који се јавља између испитивања положаја појединачних и групних актера, а који ишоди из примене два приступа, аутор је настојао да премости испитивањем социјалних мрежа, односно статусне конзистенције и класне хомогености.

С обзиром да су класе одређене као хијерархијски устројене групе, састављене од слојева чији су интереси неконзистенти и партикуларистички, а везе са другим групацијама унутар исте или суседних класа амбивалентне, поставља се питање да ли се класе овде појављују само као структурне категорије или као реалне друштвене групације које су у стању да, на основу препознавања заједничких интереса, делају? Иако аутор динамичком аспекту класних односа не поклања већи значај у оквиру студије У сусрет затвореном друштву, из досада изнетих одредби постаје јасно да се посредна и радничка класа појављују као подређене, интересно издиференциране групе, суштински зависне од колективно-власничке класе, која услове сопствене репродукције успева да наметне као опште-друштвене. У том смислу се једино владајућа класа може појавити као делатна, и то кроз обављање системског рада и централног планирања. Међутим, како систем запада у кризу, а владајућа се класа фрагментира дуж линија функционалне и територијалне диференцијације, јасно је да се у њеном оквиру појављује групација чија аутономија зависи од алтернативних облика друштвене репродукције (директори предузећа која послују по квази-тржишним принципима, на пример), те се њихово делање појављује као анти-системско (односно ирационално у Лазићевој интерпретацији - Lazić, 1994: 155). Иако аутор негира могућност постојања класе која се у социјализму појављује као носилац капиталистичког система друштвених односа (и на тај начин постаје активни учесник у самом процесу постсоцијалистичке трансформације) (Lazić, 1994: 140), чини се да је управо ова групација која се формира у оквиру владајуће класе успевала да се профилише у такву делатну групу.

Конечно, на овом месту се ваља позабавити још једним проблемом, а ради се о ауторовом шватању начина структурирања социјалистичког система. Наиме, социјализам се дефинише као друштвени систем у оквиру којег владајућа класа тотализује контролу над условима производње друштвеног живота. То суштински значи да су три подсистема, политички, економски и културни (принципијелно развојени у капитализму), овде стопљени. Међутим, док је у капитализму развојеност подсистема резултат логике деловања тржишта и конкуренције, у социјализму се системска стопљеност појављује као директна последица делања колективно-власничке класе, па тако аутор наводи да она историјски настаје синхронизованим преузимањем државног апарата и изградњом економске производње на новим основама од стране револуционарних партија. Ово пак подразумева да социјалистички систем нема аутономну логику репродукције, већ представља пројекат друштвених група које, успостављањем монопола, успевају да контролишу укупне услове репродукције друштва. Следствено томе, систем се одржава дотле док је његова владајућа класа у стању да опстане као монолитна друштвена групација која делује мање или више јединствено. Међутим, када, услед унутрашњих про-

тивречности, ова класа бива дезинтегрисана, а њене акције усмерене ка очувању услова сопствене, али не и системске репродукције, тада систем доживљава кризу и коначно колапс (уосталом, и сам аутор примећује да је слом социјалистичког система резултат деловања колективно-власничке класе!). Међутим, дезинтеграција владајуће класе, која се континуирано одвија од момента њеног установљавања, такође имплицира процес подсистемског раздвајања, које се најјасније очитује у чињеници да у оквиру владајуће класе долази до поделе рада. Ово не значи да подсистеми успевају у целини да изграде одлике аутономних целина, већ да се у оквиру њих врши расподела ресурса који ће одредити токове системске трансформације. Управо на основу ове поделе подсистема могуће је говорити о деловима владајуће класе које су успеле да се профилишу као носиоци новог типа друштвених односа заснованог на тржишту и робној производњи, а то су, пре свега директори. Иако аутор њихову позицију одређује као, пре свега, политички ресурс (јер на њу долазе наименовањем), њена се крајња природа ипак показује као економска: у процесу пост-социјалистичке трансформације се као успешни у конверзији политичког у економски капитал не показују сви делови владајуће класе, већ они који су на непосреднији начин руководили производњом. У том смислу је потенцијал за успешну конверзију политичког у економски капитал одређен позицијама које су подељене у социјализму.

Рекapитулација

У настојању да дамо преглед Лазифевог становишта о класама и начинима структурисања друштва, користили смо инверзни метод: реконструкција је кренула од тачке у којој се ауторов приступ појављује у свом најразвијенијем и целомитом облику, да би се, увидом у раније фазе, дошло до почетних тачака и конкретног друштвено-историјског контекста у односу на који се дато становиште конституисало и развијало. Сада је потребно сумарно истаћи шта су основне карактеристике развојне путање датог становишта, као и у којим се тачкама препознаје континуитет, односно одступања од класне анализе (која је у свом најзрелијем облику приказана у студији Чекајући капитализам).

Прво треба напоменути ауторову релативно трајну одређеност ка примени класне анализе при проучавању начина на који се конституишу различити друштвени системи. Међутим, као што смо истакли, она почива на аксиоматској претпоставци о непроменљивости начина на који се друштво структурише на најопштијем нивоу, путем монополизације контроле укупних услова друштвене репродукције од стране једне групације. Иако ова претпоставка није експлицитно изнета у почетној фази, када се конституише становиште о класном структурисању социјалистичког друштва, она је имплицитно садржана у оквиру датог становишта. Ово пак значи да је при грађењу свог аналитичког полазишта, аутор имао на уму,

пре свега, контекст социјалистичког друштва. Како су се на нивоу конкретне друштвено-историјске равни дешавале корените системске промене, природно је да је и Лазићево становиште еволуирало, бивало шире утемељено (јер је сада имало да обухвати и начине структурисања друштва у трансформацији, као и савремену капиталистичку реалност друштва Србије), уз покушаје да се допуни мање или више комплементарним приступима (пре свега теоријом елита и стратификацијским приступом).

Иако, услед ових покушаја да допуни класну анализу другим становиштима, ауторов приступ повремено изазива недоумице при интерпретацији, треба имати на уму да је оно изнуђено променама у начину структурисања на нивоу емпиријске реалности, које су, будући да су представљале релативно нову појаву у оквиру савремене историје, захтевале осмишљавање нових или хибридних теоријско-аналитичких приступа. Нестабилност нових друштвених структура у процесу пост-социјалистичке трансформације и тада још увек неизван правац структурних промена, захтевали су, од истраживача који су се бавили савременим процесима промена, да реагују брзо и испоруче адекватне теоријско-истраживачке моделе. На сличан начин се развијало и Лазићево становиште, у оквиру којег се смело експериментисало са различитим теоријским моделима и њиховом комплементарном употребом. Коначно, савремена стабилизација начина структурисања пост-социјалистичких друштава на капиталистичким основама, нужно је одредила развој Лазићевог становишта ка дефинитивном повратку класној анализи.

Као што смо рекли, аутор је развијао своје становиште, имајући на уму веома различите друштвене контексте. Ово је пак нужно водило увођењу класификације аналитичких нивоа анализе. На овај начин, аутор је настојао да помири и два приступа у оквиру класне анализе, структурални и актерски (односно реалистички и номиналистички приступ друштвеним актерима), као и две владајуће теоријске парадигме – марксистичку и веберијанску. С обзиром на ову развојну линију, Лазићева се класна анализа појављује као релативно непротивуречна, јер је увођењем виших аналитичких нивоа било могуће обухватити под исти теоријски кров различите механизме друштвеног структурисања и различите типове друштвено-економских формација.

С друге стране, треба истаћи и то да се Лазићево становиште о класама показало као хеуристички плодно, и то како у истраживањима структурисања социјалистичких друштава, тако и код анализе транзиционих и коначно савремених капиталистичких друштава. Оно успева да да адекватан експланаторни модел, у оквиру којег се савремени процеси промена сагледавају с обзиром на структуралне потенцијале и ограничења, али и делатност, пре свега, колективних актера. При томе се, као један од најзначајнијих актера препознају управо друштвене класе, које се, на тај начин, смештају у глобалне динамичке процесе у друштву.

ЛИТЕРАТУРА:

- Антонић, С. (2008). Расправа о класи у савременој социологији. *Социолошки преглед* 42 (2): 147- 169.
- Clark, T. N. and S. M. Lipset (2001). *The breakdown of class politics: a debate on postindustrial stratification*. Washington: Woodrow Wilson Center Press.
- Crompton, R. (1993). *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Цвејић, С. (2002). Домети класне анализе на крају XX века. У: *Сјоменица Михаила В. Појовића*, Београд: Филозофски факултет, стр. 65-83.
- Crook, S., Pakulski, J. and M. Waters (1992). *Postmodernization*. London: Sage Publications.
- Goldthorpe, J. and G. Marshall (1992). The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques. *Sociology* 26 (3): 381-400.
- Grusky, D., Weeden, K. and J. Sørensen (2001). The Case of Realism in Class Analysis. In: Davis, D. E. and J. Go (eds.), *Political Power and Social Theory*, Boston: Emerald Books, pp. 291-305.
- Holton, R. (1989). Has class analysis a future? Max Weber and the challenge of liberalism to Gemeinschaftlich accounts of class. In: R. J. Holton and B. S. Turner (eds.), *Max Weber on Economy and Sociology*, London: Routledge and KeganPaul, pp. 160-196.
- Плић, В. (1997). Prilog raspravi o delanju društvenih grupa. *Sociologija* 39 (2): 315-326.
- Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. (1994a). *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (ur.) (1994b). *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (1995). Economic Elites in Yugoslavia at the Beginning of 90s. *Sociološki pregled* 29 (2): 135-148.
- Lazić, M. (1996). Delatni potencijal društvenih grupa. *Sociologija* 38 (2): 259-288.
- Lazić, M. (ur.) (2000). *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2000). Serbia: The Adaptive Reconstruction of Elites. In: Higley, J. and G. Lengyel (eds), *Elites after State Socialism: Theories and Analysis*, Rowman and Littlefield Publishers, pp. 123– 42.
- Lazić, M. i S. Cvejić, (2004). Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane pos-socijalističke transformacije. U: Milić, A. (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: ISI FF, str. 39-70.
- Lazić, M. (2005). *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. and S. Cvejić (2007). Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia, *International Journal of Sociology* 37 (3): 54-74
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Manza, J., Hout, M. and C. Brooks (1995). Class Voting in Capitalist Democracies since World War: Dealignment, Realignment, or Trendless Fluctuation. *Annual Review of Sociology* (21): 137-162.

- Molnar, A. (1996). O delanju društvenih grupa. *Sociologija* 38 (2): 315-326.
- Molnar, A. (1998). Odgovor Vladimiru Vuletiću. *Sociologija* 40 (3): 427-434.
- Nisbet, R. A. (1959). The Decline and Fall of Social Class. *The Pacific Sociological Review* 2 (1): 11-17.
- Pahl, R. (1993). Does Class Analysis without Class Theory Have a Promising Future: a Reply to Goldthorpe and Marshall. *Sociology* 27 (2): 253-258.
- Pakulski, J. and M. Waters (1996). *The Death of Class*. London: Sage Publications.
- Savage, M. (2000). *Class Analysis and Social Transformation*. Oxford: Oxford University Press.
- Vuletić, V. (1998). Tegobe nominalizma. O slabosti i trivijalnosti jednog pretencioznog nominalističkog stanovišta. *Sociologija* 40 (2): 303-311.

Jelena Pešić

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Summary

RECONSTRUCTION OF MLADEN LAZIC'S APPROACH TO THE PROBLEM OF SOCIAL STRUCTURING

*This paper represents a short overview of development of class analysis in the work of Professor Mladen Lazic. The opening chapter is devoted to the description of the main contours of the debates which took place in the academic community regarding the usability and heuristic richness of the theoretical and conceptual framework of class analysis approach to the way in which modern societies are structured. The overview of the author's class analysis approach begins with the study *Waiting for Capitalism*, in which it appears in its most complete and most mature form. The developing line of Lazic's class analysis has been divided into three stages: the use of class analysis in examination of the structuring of socialist societies; the analysis of the transitional society of Serbia; and finally, the use of class approach in analysis of contemporary capitalist Serbia. What characterizes all three development stages, and especially approach that is inherent to the analysis of post-socialist transformation, is the complementary use of either stratification approach or elite theory to class analysis.*

Key words: class, class analysis, elites, social status, socialism, capitalism, post-socialist transformation